

זהבית גרוס
מכללת "אורות ישראל" אלקנה

חינוך לערכים בדורנו

אחת הבעיות שהטרידה ומטרידה מחנכים רבים בישראל ובעולם היא סוגיית החינוך לערכים.

ברצוני לייחד מחשבה ליחסה של הדת היהודית לחינוך לערכים*. המושג ערך כקנה מידה הינו יצירה מודרנית, חילונית של העולם הכללי האוניברסלי התופס את המציאות באופן יחסי כפי שהיא ניתפסת על ידי בני אדם. ברם, העולם היהודי-תורני תופס את המציאות באמות מידה מוחלטות. ההבדל העקרוני בין התפיסה הדתית והחילונית הינו בסיס הלגיטימציה השונה להצדקת הפעולה האנושית. בעולם החולין בסיס הלגיטימציה לכל פעולה של האדם הינו בסיס אוטונומי - דהינו בסיס הנובע מתבונתו הסובייקטיבית של האדם שאתו הוא מנסה להחיל באופן אובייקטיבי על המציאות החיצונית בה הוא פועל. אולם, מעצם היות הגיונו של האדם סובייקטיבי הוא בעל מאפיינים פרגמנטריים (חלקיים).

ברם, בעולם הקודש של היהדות, התופס את המציאות מזווית ראייה תיאולוגית, בסיס הלגיטימציה לפעילות הוא זה המוגדר כהטרונומי דהינו מערכת של צידוקים שהם מחוץ ומעבר לאדם. בשל היותו של, הגיון זה אובייקטיבי ואקסטרניזי הינו בעל מאפיינים הוליסטיים-גלובליים (מקיפים). במחשבה היהודית דתית אין אבחנה בין דת ומוסר והקב"ה הוא מקור המוסר

* מצאנו התייחסות לסוגיה זו גם בקרב מחנכים וחוקרים שאינם מכירים את הדת היהודית. קלוקהן (1951) מגדיר ערך כקונספציה מאורגנת, מפורשת או סמויה של הרצוי האופייני לאדם אשר משפיע על הבחירה בין צרכים, אמצעים ומטרות פעולה של האדם. ע"א סימון טוען שאין כל אפשרות לפעולה של העדפה מחושבת ללא שמוש בערכים. מינקוביץ כותב שערך אינו דבר קבוע ומוגדר, אלא הוא אמת-מידה שאדם רוכש במהלך חייו עם החברה עמה הוא בא במגע, הגדרה זו מאפיינת את רוב התאוריות לסוגיהן בנושא זה.

יש דעה חריגה ושנויה במחלוקת אותה מביא ס. יזהר הטוען שאין לנו סמכות לחנך לערכים כיוון שזו התערבות באישיותו של יחיד פלוני שעלולה להיות מנוצלת לרעה. עוד טוען שמכיוון שערך אינו דבר מוחלט אין איש המוסמך לקבוע ערכיו של מי מוסריות יותר, לדעתו האדם מעצב את אשיותו וערכיו באופן טבעי וללא צורך בהתערבות חיצונית.

המחייב אותו ונותן לו את תוקפו.

רב סעדיה גאון פתח גישה מוסרית שהיא בטוי לקבלת עול מלכות שמים. הוא מבחין בין שני סוגי מצוות: מצוות הקרויות בפיו "שכליות" שאין אדם נזקק להתגלות כדי לעמוד על חיובן, מפני ששכלו מחייב אותן והן רב המצוות שבעשרת הדברות ומצוות המטפחות אחוה ורעות ושלום. סוג שני של מצוות המכונה בפיו: "שמעיות" הינן אלו שהשכל אינו מחייב אותן ואנו שמענו על חיובן במעמד הר סיני ולכן קבלנו אותן על עצמנו. (רס"ג, אמונות ודעות, מאמר שלישי).

הרמב"ם בשמונה פרקים (פרק ו') מבחין בין מצוות "מפורסמות" שהחברה האנושית קבעה מעצמה וזכו להסכמה כללית בכל חברה לבין מצוות "שמעיות" שמקורן בהתגלות ואין טעמן מפורש בתורה.

רס"ג ניסה לתת הסבר ראציונאלי לעולם התורה ולכן טען כי גם לחלק גדול מהמצוות השמעיות יש אלמנטים שכליים. הוא ניסה להסביר מצוות רבות הנחשבות כ"שמעיות" אך הודה שלא לכולן ניתן למצוא הסבר המתקבל על דעת האדם וזאת משום הפער בין חכמת האלוקות שהיא אינסופית לעומת חכמת האדם שהיא מוגבלת - ובגינה על האדם לקבל עול מלכות שמים.

ר' יהודה הלוי התנגד לשיטתו של רס"ג ולהרגשת מחויבתו של הנ"ל לראציונליזם הצרוף של האדם. לדעתו המוסר נמצא מעבר לכל אמת שכלית והשפעת המצוות על האדם הוא לא דרך החנוך השכלי אלא דווקא על ידי העשיה הפועלת על החושים. לכן כמוטו מרכזי לספרו הכוזרי ניתן למצוא את המילים: "כוונתך רצויה אבל מעשיך אינם רצויים", המצביעים באופן מפורש על העדפתם של המעשים על פני הכוונות וההסברים. זאת ועוד, רצוי להדגיש כי בעולם התורה - "גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה". דהיינו גדול האדם המקיים מצות מתוך צו אלוקי ועל ידי כך הראה כי אינו סומך על שכלו המוגבל ומקבל עליו עול מלכות שמים.

הרב קוק טען שבכל אדם פועלת שאיפה טבעית לשפר את מעשיו ולחיות את חייו בצורה האידיאלית ביותר אך נטיה זו מתגלה רק על ידי הקדושה שהיא התבטלות האדם בפני האלוקים. הרב קוק האמין כי "המוסר בטבעיותו בכל עומק הודו וכוחו האיתני מוכרח להקבע בנפש ויהיה מצע לאותן ההשפעות הגדולות הבאות מכוחה של תורה. כל דבר של תורה צריך דרך ארץ שייקדם לו" (אורות הקודש, ג, ג). הרב קוק האמין כי המוסר הטבעי הוא בבחינת "דרך ארץ שקדמה לתורה אך הוא זקוק להדרכה על ידי תורה ומצוות". התורה לדעת הרב קוק "נתנה לישראל כדי ששערי אורה יותר בהירים, יותר רחבים, יותר קדושים מכל שערי האורה של הבינה הטבעית ושל רוח המוסר הטבעי אשר לאדם - יפתחו לנו ועל ידנו לכל העולם כולו". הרב קוק האמין

כי באמצעות עם ישראל המקיים את התורה יפתחו לעולם כולו שערי האורה. כמו"כ סבר כי המוסר הטבעי שיונק כוחו רק מן המצפון האנושי לא יוכל לעמוד בפני תאוות שונות וחזקות המסתערות על האדם. הרב זצ"ל האמין כי קיומו של המוסר הטבעי וחיזוקו תלויים בחנוך דתי ובהדרכת התורה: "המוסר לא יעמוד בלא מקורו והמקור מוכרח להיות אור לאינסוף אחר תקונין בהופעות העולמות כדי שיהיה נשגב בלב בני אדם. מוסר בלא מקורו האלוהי יפחת ויבול".

המתבונן בנעשה בעולמנו יוכל להעיד ולומר כי מוסר אנושי המבוסס על שרירות ליבם והבנתם של בני אדם עשוי להביא להתנהגות אנטי-מוסרית עד כדי אבדן צלם אנוש. העוקב אחר ההתרחשויות היום יומיות הפוקדות את העולם כולו יוכל להעיד ולומר כדברי הרב זצ"ל כי "מוסר בלא מקורו האלוקי יפחת ויבול". אולם כדי להגיע להכרה ולהבנה של הגיונו ומוסריותו המוחלטת של עולם היהדות יש לנקוט בדרכי נועם ע"פ שיטתו של הלל שהיה מתלמידיו של אהרון "אוהב את הבריות מקרבן לתורה". יש להמנע מהטפות מוסר ואינדוקטרינציה. על המחנך למצוא את האיזון הנכון בין חינוך הבטחון הפנימי של האישיות ובין טפוח עוז הרוח להטיל ספק ולהאבק עם בעיות ולהגיע בדרך של בחירה חופשית לאותה הכרה שעליה מדברי ר' אלעזר בן עזריה: "מנין שלא יאמר אדם: אי אפשר לאכול בשר חזיר, אי אפשר לבוא על הערוה אלא אפשר אבל מה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי" (ספרא ויקרא). דבר זה למדונו רבותינו דרך משל: (שבת ל"א): "אמר רבא בר רב הונא: כל אדם מפתחות החיצוניות לא מסרו לו - בהי עייל (באלו יכנס?) ופרש"י: "דומה... לפתחים חיצוניים שדרך להם נכנסים לפנימיים כך אם ירא שמים הוא נעשה חרד לשמור ולעשות ואם לאו - אינו חס לתורתו". נמצאנו למדים שדרושים שני סוגי המפתחות: תורה ויראת שמים. כלומר: ידיעת דיני התורה מצוותיה וחוקיה והכרה בתוכן המחייב שבהן יראת שמים.

הלל ז"ל היה בעל "עוז רוח" וידע בדרכי נועם להקנות לתלמידיו את שני סוגי המפתחות שזכרו לעיל: תורה ויראת שמים. זאת בזכות הדוגמא האישית שהווה לסביבתו הקרובה במעשיו ומחשבותיו. אחת מתכונותיו הבולטות היתה ההתאמה המלאה בין רמת החשיבה המוסרית הגבוהה שלו ובין בטוייה ובידיעה בפועל ברמה הנורמטיבית למרות אי הנוחות שהיתה כרוכה לעיתים בתרגומו המעשי של הערך. אם ערך הוא קנה מידה להעדפה היה הוא עצמו עבור סביבתו הקרובה התגלמותה האנושית של אמת מידה. הלב מתקשה להאמין שאבדנו עוצמה מוסרית ורוחנית שכזו, הסתלקותו היתה פגיעה מהותית במשקלה הסגולי של חברתנו. יהי זכרו ברוך.